

KO ZABOLIJO NOSNICE. RAZMIŠLJANJE O STRANIŠČIH IN SMRADU V DOLGEM 19. STOLETJU

WHEN THE NOSTRILS START ACHING . RUMINATIONS ABOUT LAVATORIES AND BAD ODOUR IN THE LONG-CONTINUED 19TH CENTURY

Andrej Studen

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1
SI-1000 Ljubljana
andrej.studen@inz.si

Priljeno: 11.09.2010.

Prihvačeno: 18.10.2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 351.77(497.5)091

Povzetek

Članek obravnava temo iz zgodovine vonjev, osredotoča pa se zlasti na predstavitev katastrofalnih higienskih razmer v mestih dolgega 19. stoletja. Predvsem na primeru Ljubljane razkriva podobo nadvse zanemarjenih stranišč s prostim padcem ("na štrbunk"), ki so smrdela kot kuga in v katerih so po kupih iztrebkov pogosto lezle neizmerne množine podgan. Analizira tudi nekatere druge vsakdanje prakse, kot so npr. ne prav dišeče uriniranje v javnosti ali nemarno zlivanje vsebine nočnih posod na ulice, ki so prav tako prispevale k neznosnemu smradu, ki se je širil po mestih. Dejanski proces higienizacije in dezodoracije mest, ki je pripomogel, da mestne ulice ne smrdijo več kot gnojne jame, se je na Slovenskem začel šele konec 19. stoletja s postopno izgradnjo modernega vodovoda in kanalizacije, ki je ponekod potekala sorazmerno hitro, drugje pa se je zavlekla še daleč v 20. stoletje. Šele izgradnja podzemnega kapilarnega sistema, sestavljenega iz vedno več vodovodnih cevi in kanalov in vpeljava vodovodnih in kanalizacijskih priključkov v hiše, je na pragu 20. stoletja postopno (nikakor pa ne preko noči) prispevala k razsmrajevanju mest in vpeljava danes povsem samoumevnih novotarij kot sta angleško stranišče na vodno izplakovanje ali moderna kopalnica. Skratka, gre za poskus rekonstrukcije nekdanjih smradnih razmer, ob katerih lahko bralce z veliko domišljije ne ravno prijetno ščegeta, temveč tudi boleče skeli v nosnicah.

Key words: the 19th century towns, lavatories, bad odour, hygienization, deodorization

Ključne besede: mesta 19. stoletja, stranišča, smrad, higienizacija, dezodoracija

"Katero čutilo je najbolj nevhvaležno in se zdi tudi najbolj nepotrebno?"

Vonj. Ne spleča se ga kultivirati ali celo izboljšati, da bi uživali; kajti obstaja več predmetov gnusobe (predvsem v zelo obljudenih mestih), kot pa prijetnih plati, ki bi nam lahko

bile v veselje, pa tudi uživanje s tem
čutilom je lahko vedno samo bežno
in začasno, če naj bi zabavalo.”¹

Immanuel Kant

Antropologija v pragmatičnem oziru, 1798

Mavrična pahljača raziskovalnih tem zgodovine vsakdanjega življenja se je dandanes izjemno razširila in zdi se, da skorajda ni več fenomena, ki mu zgodovinarji ne bi posvetili pozornosti. Vsaj zahodna historiografija naj bi bila, kot ugotavlja Peter Burke, danes praktično že “na poti h kulturni zgodovini česarkoli”.² Seveda ta raziskovalna širina velja tudi za celo vrsto problemov, ki jih proučuje interdisciplinarno zasnovana okoljska zgodovina, za katero pa v slovenskem zgodovinopisju žal še ni bilo večjega zanimanja. A kljub temu lahko ugotovimo, da so se tudi pri nas zgodovinarji v okviru raziskav gospodarske in socialne zgodovine (npr. industrializacije, urbanizacije, higienizacije mest, epidemij, uvajanja novih kultur, izrabe gozdov, izsuševanja barja, regulacije rek in izgradnje prekopov, revolucije v prometu, turizma, smučanja) dotikali različnih okoljskih problemov. A načrtovan razvoj v posebno “eko smer”, v moderno vedo ekozgodovine je, kot rečeno, povsem umanjkal.

Med temami, ki jih bo v bodoče treba še bolj detajlno raziskati, so tudi ekološki problemi mest, krajev gostitve prebivalstva. Mnoga okoljska vprašanja so v mestih obstajala že pred začetkom procesa industrializacije in eksplozivnega naraščanja prebivalstva. V mestih so se ljudje soočali s katastrofalnimi higienskimi razmerami, onesnaženim in zasmrajenim zrakom, zdravstveno oporečno vodo, s ponavljajočimi se izbruhi številnih nalezljivih boleznih in naraščanjem hrupa. Z rastjo mestnega prebivalstva v dolgem 19. stoletju so se življenjske razmere v večini evropskih mest drastično slabšale. “Ob pomanjkanju državne regulative so bile mestne občine pri spopadanju z naraščajočimi ekološkimi problemi največkrat prepuščene lastni iznajdljivosti. Ob koncu 19. stoletja se je velika večina mest povsem osredotočila na reševanje problemov pitne vode in kanalizacije ter načrtovanje prostorskega razvoja mest (stanovanjska naselja, industrijska območja, zelene površine itd.) Toda vsi omenjeni ukrepi niso odstranjevali vzrokov, ampak le simptome problemov. Urbana okoljska politika se poleg tega ni prav nič ozirala na podeželsko prebivalstvo, ki je imelo drugačne potrebe.”³

Immanuel Kant, ki je čutilo vonja izgnal s polja estetike, je v gornjem citatu opomnil na gnusobo, ki je izpuhtevala v zasmrajenih, gosteje obljudenih mestih. Konec 18. stoletja se je v mestih izoblikovala nova senzibilnost za vonje. Slavni nemški zdravnik Christoph Wilhelm Hufeland, katerega delo je doživelo recepcijo tudi na Slovenskem, je npr. v svoji makrobiotični študiji o umetnosti podaljševanja človeškega življenja zapisal, da je nečist zrak v velikih in gosto naseljenih mestih največje sredstvo za krajšanje življenja. Odsvetoval je nevarno zadrževanje v velikih mestih in zapisal, da so “odprti grobovi človeštva in sicer ne samo v fizičnem, temveč tudi v moralnem smislu”.⁴

¹ Cit. po Peter Payer, *Der Gestank von Wien. Über Kanalgase, Totendünste und andere üble Geruchskulissen*, Wien 1997, str. 9.

² Peter Burke, *Kaj je kulturna zgodovina*, Ljubljana 2007, str. 36.

³ Janez Cvirn, *Osnutek za razpravo o Inštitutu za zgodovino okolja v Celju*, tipkopis, Celje 2009, str. 4.

⁴ Christoph Wilhelm Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, II. Practischer Theil, Jena 1797, str. 376.

Od začetka 19. stoletja naprej se je nato vedno bolj krepil mit o "bolnem mestu" z njegovimi množicami ljudi, prostorskimi stiskami in sanitarnimi pomanjkljivostmi in pri tem je stanje razmer v zraku igralo seveda osrednjo vlogo. Priseljenci s podeželja so se morali na smrdljiv in zatohel mestni zrak najprej privaditi. Odpravljanje slabih razmer, ki so ogrožale zdravje ter hkrati vedno bolj neznosno občutenje oziroma zaznavanje smradu je ponovno zahtevalo znatne civilizacijske napore nasproti že namišljeno ukročeni naravi in divjini.⁵

Težki, zaudarjajoči, smrdeči, gnusni, odurni, bestialni, ostrti, sladko kisli vonji so izpuhtevali tudi v ozračje mest na Slovenskem in pripovedovali zgodbo o kraljestvu nesnage in smradu, zgodbo o brezbriznosti in navajenosti na eni in o odporih in gnusu na drugi strani. Razprava se bo v nadaljevanju posvetila predvsem neznosnemu smradu, ki so ga v dolgem 19. stoletju povzročale fekalije v mestih, torej izločki telesnega blata in urina, straniščnica hudo nemarnih stranišč ali dehteča vsebina nočnih posod. V razpravi se bomo torej osredotočili na problem, ki je zaposloval nosove naših prednikov, na povsem naravno, a smrdeče izločanje iztrebkov in seča, na malo in veliko potrebo, ki so jo, hočeš nočeš, morali opravljati prav vsi brez razlike, tako moški kot ženske, tako revni kot bogati, nemoralni in moralni, neuki in barbarski ali civilizirani in omikani. Zadovoljitev te fiziološke potrebe je seveda obremenjevala človekovo bivalno okolje in vplivala na stanje ozračja.

Ponekod na slovenskem podeželju v predmarčni dobi niso poznali niti najpreprostejših stranišč. Stranišče med Slovenci tudi dolgo ni imelo imena, "tako malo so se zmenili zanj". Če so "to reč" že poimenovali, so ji rekli "po tujih jezikih: Abtritt, Retirad, Privet; in če ji sekret reče, misli, de jo je imenoval po slovensko". Janez Bleiweis, urednik slovenskega časopisa Kmetijske in rokodelske novice je leta 1844 zato za ta "posvečeni prostor" skoval besedo "vstraniše" in sicer zavoljo tega, ker se v to reč "vse vstran spravlja, kar nikamur drugam ne kaže".⁶

Bleiweis se je v nadaljevanju zavzel, da bi moralo "vstraniše per vsaki hiši biti : ni tako za nič, kakor marsikdo med kmeti misli. Sitno mi je reči, pa še sitneji se prebivavcam tacih hiš godi, kjer vstraniša nimajo. Kolikokrat mora človek, ki memo take hiše gre, obraz na drugo stran obrniti - ! Pa tudi dober želodec mora imeti, ki se taki nesnažnosti bliža. Kako sitno je pa to tudi za domače ljudi, posebno za take, ki bolehajo. Večkrat bi se kdo rad pomudil per

⁵ Kot je v začetku 80. let 20. stoletja v svoji izjemni študiji o zgodovini vonja pokazal že Alain Corbin, je glavna skrb za izboljšanje »smradnih razmer« veljala urbanemu okolju - torej mestu, ki se je naenkrat želelo otresti srednjeveškega smradu in sproščujoče nemarnosti, kar zadeva osebno in javno higieno. Znanstveniki so se z vso vneto spopadli s težavno nalogo »razsmrajevanja« mest. Pariz, ki ga kot tipičen primer opiše Corbin, je kar pravšno izbrana tema, saj so že popotniki 18. in 19. stoletja hvalili Parižane kot pregovorno neobčutljive na slab zadah domačega mesta. K smradu so največ prispevale številne zanemarjene tržnice z najrazličnejšim blagom - precej hudo je npr. dišal ribji trg, zaostajal pa ni niti smrad nesaniranih pokopališč in kupov nesnage po ulicah in trgih. Higieniki v mestni službi so predlagali specializacijo tržnic (to naj bi omejilo smrad) in zaprtje neurejenih pokopališč v samem mestu. Navkljub pravi manjji čaščenja čistega zraka, ki so ji podlegali predvsem višji sloji (nesnago in smrad so namreč enačili z boleznijo), pa so se ti ukrepi le počasi uveljavljali. - Prim.: Alain Corbin, Pesthauch und Blütenduft. Eine Geschichte des Geruchs, Frankfurt am Main 1992.

⁶ Kmetijske in rokodelske novice, članek Vstraniše, 25. 9. 1844. Bleiweisov izraz se je v slovenskem knjižnem jeziku uveljavil kot stranišče, v arhivskih dokumentih pa se za stranišče pojavlja tudi izraz serilnik, ki pa se za širšo uporabo ni uspel uveljaviti. O tem glej: Alenka Kačičnik Gabrič, Serilnik - preprost izraz za stranišče. Kako lahko tudi najbolj potrebna skrita reč pripomore k bogastvu knjižnega jezika, Zgodovina za vse, leto XII, 2005, št. 1, str. 13-23.

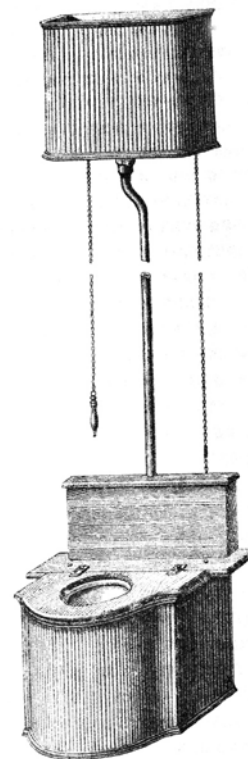
Nočne posode

Slika 1: Nočne posode**Slika 2.** Sobno stranišče

takšni hiši, pa potreba ga sili, de odrine. Že poti okoli takih vasi, kjer vstraniš ni, so večkrat take, de ni izreči.”⁷

Še bolj usmrajena pa so bila takratna mesta, kjer so v higienskem oziru vladale katastrofalne, skorajda srednjeveške razmere. Po “zanesljivih izkušnjah” tako starih kot novih zdravnikov, naj bi bilo življenje v takratnih mestih nevarnejše, “saj naj bi število bolezni v njih daleč presegalo tisto na podeželju”.⁸ Že omenjeni zdravnik Hufeland je opozarjal na strupene in kužne razmere v mestih. Bralce je pozival, da naj skrbijo za kar največjo čistočo, če se hočejo obvarovati pred okužbami. Med drugim naj bi se izogibali tudi “vsakršnemu bližnjemu stiku z iztrebki na straniščih”.⁹ Stranišča so bila še posebej nevarna žarišča spolnih bolezni, zato je ljudem svetoval, da naj bi preprečili okužbo z njimi zlasti “s pazljivim izogibanjem dotikanja straniščnih sedežev s spolovili, kjer je morda malo pred tem sedel nekdo drug, ki je bil kužen”.¹⁰

Več kot tri desetletja kasneje se je ob stranišča obregnil tudi znameniti ljubljanski mestni zdravnik Fran Viljem Lipič. Leta 1834 v svoji topografiji Ljubljane poroča, da so se stranišča Ljubljančanov nahajala na dvoriščih, v odprtih preddverjih in na hodnikih. Dohod k njim pogosto ni bil dovolj zavarovan, zato je po njih lezla osupljiva množina podgan. Lipič je menil, da je imela Ljubljana dovolj kanalov za odvajanje ulične in hišne nesnage. Vsi so se izlivali v reko Ljubljanico. Mnogo bolj pa sta ga skrbeli huda brezbržnost in nemarnost ljudi pri odstranjevanju straniščne nesnage, ki sta botrovali k odurnemu smradu.¹¹

Slika 3. Stranišče na vodno splakovanje

⁷ Kmetijske in rokodelske novice, članek Vstraniše, 25. 9. 1844.

⁸ Populäre Gesundheits - Zeitung, članek Das Stadtleben, Nr. 98, 9. 12. 1835.

⁹ Hufeland, Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern, II. Practischer Theil, str. 46.

¹⁰ Ibidem, str. 50.

¹¹ Dr. Fr. Wilh. Lippich's Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach, in Bezug auf Natur- und Heilkunde, Medicinalordnung und Biostatik, Laibach 1834, str. 75.

Stanovalci se namreč niso preveč menili za to, da dan za dnem vdihavajo smrdljiv in kužen zrak.¹²

Neustrezna stranišča so bila vse do začetka izgradnje modernega vodovoda in kanalizacije nadvse šibka točka mestne snage. Najbolj umazana in smrdljiva lepo slika naslednji opis: "Iz lesa skupaj zbita, gnijejo zaeno s svojo vsebino. Dobe pa se stranišča, ki niso samo polna nesnage, ampak od nje celo čez in čez pokrita, tako, da se do njih pride le skozi cele sklade blata in cele gnojne mlakuže, da torej treba reči, da nesnaga ni samo v njih, ampak da so tudi ona v nesnagi."¹³ Izpraznjevanje zanemarjenih stranišč z lesenimi cevmi in večkrat celo z odprtim padcem ("na štrbunk") se je izvajalo zanikrno in površno.

Mestne oblasti so takim škandaloznim zdravstvenim razmeram začele posvečati več pozornosti ob izbruhu raznih epidemij. Mnogo strahu so povzročile predvsem epidemije kolere, saj so zaradi njenih grozних učinkov mnoge evropske države začele posvečati več pozornosti splošni javni skrbi za zdravje. Po drugi večji epidemiji v letih 1854 in 1855 je, kot nam v svojem opisu škandaloznih higienskih razmer v Ljubljani iz leta 1875 poroča mestni fizik dr. Viljem Kovač, v Evropi nastopila nova doba v boju proti epidemijam. Najpozneje po tretji veliki epidemiji kolere v letih 1865/66 pa so tudi najbolj trdovratni dvomljivci končno spregledali, da mestna higiena potrebuje korenite in odločne reforme.¹⁴

Vprašanje zanemarjenih greznic, slabe kanalizacije in stranišč so mesta na Slovenskem sicer neprestano pretresala, toda pomanjkljivosti so reševala prepočasi in neučinkovito. Ob počasnem, a vztrajnem naraščanju prebivalstva Ljubljane, če jo ponovno vzamemo za primer, je naraščalo tudi število smrdljivih izločkov, ki so polnili stranišča. Zanemarjene in neprimerne greznice so predstavljale eno glavnih žarišč za usidranje in razširitev nevarnih epidemij. Tako si je omenjeni dr. Kovač leta 1872 po več kot dvajsetletni praksi ogledal greznice ok. 600 hiš in si pri mestnem magistratu prizadeval za odpravo njihovih pomanjkljivosti, a njegova prizadevanja niso požela veliko uspeha.

Človeški odpadki so še vedno "padali v odprte greznice, da je dehtelo daleč naokrog, in ker so bile te greznice izvečine le prav slabo izdelane, se je redka nesnaga iz njih kaj lahko razlezla po zemlji". Še slabši kot greznice je bil sistem odvažanja njihove vsebine. Fekalije so odvažali v lesenih in odprtih sodčkah (Sailerjev - graški sistem odstranjevanja odpadkov) kmetje iz bližnje okolice, največ iz Vodmata in Most. Odvažanje je bilo nesistematično in "divje", kmetje so odvažali vsebino greznic, "kadar so za to imeli voljo in čas, zato so

¹² O lenobi med ljudstvom, ki se zaradi smradu ne meni za lastno zdravje, je v 18. stoletju razmišljal že Simon A. D. Tissot, ki je seveda vplival tako na Hufelanda kot na Lipiča. Tissot je poudaril, da preprosto ljudstvo zaradi več kot očitne nevednosti »raje leno prenaša smrad, ki veje iz teh onesnaženih stoječih voda, ki se nahajajo neposredno pod okni njihovih bivališč ter neposredno pred njihovim nosom. Neprestano vdihujejo strupene hlape, ki lahko povzročajo najbolj smrtonosne bolezni in lahko uničijo človeško telo.« Za Tissota naj bi bil še zlasti poguben zrak stoječe vode, v katero so primešani iztrebki. Iz tega naj bi se ustvarila še posebno gnusna in škodljiva mešanica. Skratka, ni čudno, da so Tissota zaradi smradu, ki ga je moral trpeti, večkrat »bolele nosnice«. - Podrobneje glej: Avvertimenti al popolo sopra la sua salute del sig. Tissot, Parte prima, Venezia MDCCCLXXX, str. 26-30.

¹³ Franc Kobal, O koleri na Kranjskem, Zbornik Slovenske matice, XIII. zvezek, Ljubljana 1911, str. 134.

¹⁴ Wilhelm Kovatsch, Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates betreffend die sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach zur diesbezüglichen raschen und billigen Abhilfe, Laibach 1875, str. 7.

prekomerno napolnjene greznice spadale med najbolj običajne neprijetnosti” deželnega stolnega mesta Ljubljane.¹⁵

Mestni občinski možje so se nato resneje spopadli z vprašanjem sanacije greznic in stranišč šele konec sedemdesetih let in poskušali najti način, kako jih prazniti in odvažati. Fekalije naj bi odslej odvažali v dobro zaprtih sodčkih, nikakor pa ne v vozovih z lestvami (lojtrami) in to ob točno določenih nočnih urah. V ulicah in trgih notranjega mesta so morali stranišča pred izpraznjevanjem razkužiti z mešanico železne galice in karbolne kisline, hišni posestniki pa so bili odtlej zaradi strožjega nadzora dolžni naznaniti dan praznjenja nadzorniku mestne policijske straže. Za kršitelje je bila predvidena kazenska globa od 1 do 100 goldinarjev ali od 6 ur do 14 dni zapora.¹⁶

Razkuževanje greznic je bilo v navadi do leta 1890, ko je mestni magistrat to početje odsvetoval, saj se s tem ne doseže dezinfekcija greznice, temveč se povzroča le smrad, popolnoma razkuženi gnoj pa bi bil končno “za polje prej škodljiv nego koristen”. Predlagal je, naj hišni posestniki skrbijo za to, da so greznice v dobrem stanju, da držijo tekočine in da so tako pokrite, kakor zahteva postava. Dodajmo še, da greznice niso imele vse mestne hiše; iz nekaterih so vsebino stranišč in odpadkov speljali neposredno v cestni kanal, ki se je iztekal v Ljubljano. Cestni kanali so bili tako tesni in tako malo nagnjeni, da se je nesnaga le slabo odtekala in ob slabem vremenu se je pogosto zgodilo, da se je dvignila na ceste in trge in razširjala neznosen smrad. Kanali, ki so se izlivali v Ljubljano, so bili povrh vsega izpeljani še premalo pod površjem, tako da je njihov izliv segal nad vodno gladino Ljubljane. V mnogih predmestnih ulicah so poznali samo greznice in gnojišča, cestnih kanalov pa ni bilo. Poleg cestnih kanalov so mesto krasile še številne smrdljive, umazane, ozke in nepokrite “komunske uličice” med dvema hišama oz. v ozki ulici med več hišami, kamor so imela odvode tudi številna stranišča.¹⁷

Lesene cevi stranišč, večkrat nagnite, preperle in prepustne, so kar prosto visele v slabo zidane kanale, ki so komunske uličice povezovali s cestnimi kanali, po katerih se je nato nesnaga odvajala v Ljubljano. Seveda so z gnilobnimi snovmi nasičene tekočine, ki so zastajale v komunskih uličicah, okuževale zrak ter močile in razjedale zidovje hiš. “V nekaterih hišah sploh ni bilo odpraviti smradu in vlage; čutil si to, kakor hitro si stopil vanje. Pri drugih zopet je bilo zidovje popolnoma okuženo. /.../ A še druge neprilike so izhajale iz komunskih ulic. Ker sta navadno dve hiši imeli skupno komunsko ulico, ali je vsaj ena hiša deloma participirala na komunski ulici druge, so bili omenjeni nedostatki povod neprestanim preprirom in očitanjem med sosedi.”¹⁸

Deželni predsednik Andrej Winkler je leta 1886, ko je Ljubljano ponovno obiskala epidemija kolere, upravičeno oštel mestni občinski svet, “da se je leta in leta pečal z zdravstvenimi vprašanji le akademično, /.../ da se je izpraznjevanje jam po pnevmatični poti

¹⁵ Andrej Studen, Stanovati v Ljubljani, Ljubljana 1995, str. 41-42.

¹⁶ Ibidem, str. 42-43.

¹⁷ Ibidem, str. 43-44.

¹⁸ Ljubljana po potresu 1895-1910, Občinski svet, Ljubljana 1910, str. 93.

kot nalašč vseskozi odlašalo” in da je Ljubljana z ozirom na svoje zdravstvene pomanjkljivosti “že dolgo časa pravo in nezatrljivo gnezdišče kolere”.¹⁹

Leta 1889 je neučinkovitost mestnih oblasti smešila tudi karikatura v humorističnem listu Brus, ki je prikazovala veliko veselje ljubljanskih podgan, ko so slišale novico, da nove kanalizacije še dolgo ne bo.²⁰ Proces higienizacije in dezodoracije mesta, ki je vključeval tudi asanacijo stranišč in kanalizacije, se je začel šele v devetdesetih letih 19. stoletja, zlasti po velikonočnem potresu leta 1895, a o tem nekoliko kasneje.

Vsa stranišča, ki so se skrivala po ljubljanskih hišah, seveda niso bila enaka. Tudi te intimne prostore za zadovoljevanje fizioloških potreb je zaznamovala socialna neenakost. Premožnim ljubljanskim meščanom se je priporočalo, da “mora biti pri vsakem stanovanju tudi stranišče, kolikor mogoče daleč od drugih prostorin, z velikim oknom, obrnjenim od drugih sob. Na tem oknu mora biti, ako treba, zagrinjalo. Vrata stranišča se morajo dobro zapirati, in v stranišču na desni steni naj bo cajnica s papirjem.”²¹

V zvezi s (toaletnim) papirjem kot izbranim “čistilnim sredstvom” so nekateri strokovnjaki, potem ko je “Pasteurjeva mikrobiologija med letoma 1870 in 1880 spremenila dojemanje čistoče”,²² opozarjali, da “človek ponavadi uporablja papir, ki je bil najprej v rokah drugega, ne da bi pred tem preveril njegovo čistost. Ti papirji so lahko bili prej že v rokah oziroma na drugih krajih takšnih ljudi, ki so imeli kužne bolezni; pogosto izvirajo iz trgovinic in služijo za shranjevanje močno strupenih reči. Kaj je potem lažjega, kot da si človek po tej poti vcepi bolečine, vnetja, tvorbe, razjede in celo vrsto najhujših nalezljivih bolezni?”²³

Karl Hartmann, profesor medicine na dunajski univerzi, je na začetku 70. let 19. stoletja opozarjal, da so “za človeško telo mnogo bolj škodljive tvarine, ki jih izločimo ob iztrebljanju blata in uriniranju, če z njimi ostanemo v neposrednem stiku. Kajti nič ni bolj nevarnega kot je gniloba. /.../ Na njeno škodljivost opominja narava z zelo neprijetnim smradom, ki se širi in zaradi katerega je človek prisiljen, da se ga izogiba. To opozorilo je tako očitno, da ga čutijo celo živali, nekatere že takoj ko pridejo na svet. /.../ Narava je to izločanje pri človeku, kot tudi pri vseh drugih živalih, podvrgla sili, hkrati pa je organe, ki so namenjeni sprejemanju in končnemu izločanju teh snovi, oskrbela z lastnimi občutki nuje, ki človeka pozovejo k pravočasnemu odstranjevanju bremena.”²⁴

Socialna neenakost revnih in bogatih pa ni prišla do izraza samo v ustrezni “higienski” urejenosti stranišč, temveč tudi v dostopnosti prostora, do katerega se je še sam cesar odpravil peš. Pomanjkanje urejenih stranišč, ki jih uporablja več gospodinjstev, je bilo za večino mestnega prebivalstva nekaj povsem običajnega, še zlasti v starem, prostorsko stisnjem delu mesta. Kulturni zgodovinar Josip Mal je tako za središče Ljubljane še leta 1945 ugotavljal, da

¹⁹ F. Kopal, O koleri na Kranjskem, str. 148-149.

²⁰ Brus, 1889, št. 5, str. 36.

²¹ Jožef Valenčič, Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana 1899, str. 154.

²² Georges Vigarello, Čisto in umazano. Telesna higiena od srednjega veka naprej, Ljubljana 1999, str. 252.

²³ Karl Hartmann, Die Kunst des Lebens froh zu werden und dabei Gesundheit, Schönheit, Körper- und Geistesstärke zu erhalten und zu vervollkommen. Eine Glückseligkeitslehre für das physische Leben des Menschen, Berlin 1872, str. 94.

²⁴ Ibidem, str. 92.

se na današnjem Gornjem trgu v 17 starih hišah s 104 stanovanji nahaja samo 46 stranišč, prav toliko pa jih je bilo na Starem trgu za 100 stanovanj.²⁵

V revnih mestnih predelih, kjer so bili stanovalci prisiljeni bivati "v gnusnih in umazanih mišjih luknjah", je, če vzamemo za primer neko poročilo o žalostnih higiensko-sanitetnih razmerah v Trstu okrog leta 1900, "neizogibno kraljevala umazanija" ter so se zanemarjala "najbolj osnovna pravila telesne higiene". Trst naj bi bil zato "pravo gojišče različnih bolezni".²⁶ V usmratenem mestu je bila "povsem neprimerna ureditev podzemlja. Kanalizacija je neprimerna, preozka, nepretočna. Stene kanalov so zidane na suho in ne s cementom, kar omogoča pronicanje fekalij v podtalnico, s tem pa širitev bakterij in mikrobov vseh vrst." Neprimerno naj bi bile zgrajene tudi nekatere ulice, zato se na njih "zadržujejo odplake, namesto da bi odtekale v morje. Take ulice so prava gojišča bakterij, nesnage in smradu, še najhuje pa je, da ta nesnaga nemoteno pronica v zemljo."²⁷ Poročilo o javni čistoči tudi omenja, da "v večini hiš greznic ne izpraznijo tudi po več mesecev, dokler izločki ne začnejo iztekati na površje. Smrad, ki pri tem nastaja, neposredno ogroža zdravje ljudi. Domovanja so povsem prežeta z vonjem po kloaki ter tako odlična gojišča za milijone in milijarde drobnih mikroorganizmov, ki ogrožajo življenja ljudi. Kjer kraljuje revščina in kjer živijo siromaki, praviloma srečujemo s smradom nasičen zrak", ki naj bi najbolj škodoval "prav nedolžnim in nebogljenim otrokom".²⁸

V takih alarmantnih razmerah bi morali posebno pozornost nameniti zlasti "dezinfekciji stranišč v šolah, ki naj se izvaja čim bolj pogosto". Poročilo je priporočalo, da naj "vsako stranišče budno nadzoruje paznik, še posebej v času pouka. Preprečiti je potrebno, da bi se mladi zadrževali v teh kužnih in smrdljivih prostorih, kar radi počnejo predvsem zato, ker se tam od starejših in pokvarjenih vrstnikov naučijo marsikaj, kar škodi njihovemu telesnemu in duševnemu zdravju."²⁹

O vprašanju stranišč je nekaj let prej razmišljal tudi zdravnik Carlo Apollonio, ki je predlagal več načinov, "kako preprečiti zaudarjajočemu smradu po amoniaku in žveplo vodikovi kislini, da bi prišel na dan. Lahko se odločimo za premično ali fiksno greznico, ki jo je potrebno potem redno prazniti ali pa uredimo odplakovanje izločkov skupaj z drugimi odpadnimi vodami v kanale pod zemljo, ki nato vodijo do večje tekoče vode ali pa se uporabljajo za gnojenje zemlje. Pri izgradnji takega sistema moramo paziti na zadosten naklon cevi, težave pa se lahko pojavijo tudi v sušnem obdobju. Pri obeh načinih vsekakor potrebujemo sifon."³⁰

²⁵ Prim.: A. Studen, Stanovati v Ljubljani, str. 56. O prenapoljenosti nekaterih hiš in stanovanj z delavci in o akutnem pomanjkanju stranišč, ki jih uporabljajo stanujoče stranke, govorijo tudi drugi viri, ki poudarjajo, da take razmere niso v skladu s predpisi stavbnega reda. - Glej npr.: Zgodovonski arhiv Celje, AŠ 37, Občina Celje-okolica, Slabe stanovanjske razmere delavcev - najemnikov stanovanj, 1892, XXXVII/42.

²⁶ E. Marcus / G. Pattay, Le Condizioni Igienico-Sanitarie di Trieste, Trieste 1900, str. 3.

²⁷ Ibidem, str. 4.

²⁸ Ibidem, str. 13.

²⁹ Ibidem, str. 21-22.

³⁰ Uvedba sifonov, to je odvodnih cevi z dvojnimi kolenom (pri umivalnikih ipd., da ne zaudarja iz cevi), je bila pravzaprav revolucionarna pridobitev procesa dezodoracije. Sifon s svojo razsmrajevalno funkcijo je npr. omogočil, da sta se lahko v gradbeništvu moderno stranišče in kopalnica v stanovanju nahajala tik ob spalnici.

Slika 4. Sobno stranišče kot udoben naslanjač

ko so začule vest, da nove kanalizacije še ne bodo tako hitro.

Slika 5. Karikatura v Brusu (1889)

Slika 6. Suho stranišče

Greznici moramo dodati tudi posebno cev, ki naj bo speljana do strehe in bo omogočala odvajanje smrdljivih plinov, ki bi se sicer lahko nevarno kopičili v greznici.”³¹

Razlike med revnimi in bogatimi pa so se kazale tudi v nočnih posodah. Velika večina je bila preprostih, tiste najpremožnejših pa so bile fino izdelane in lepo okrašene. Nočne posode so po besedah omenjenega Apollonia “ponoči res praktične in nujno potrebne v hišah, kjer stranišča nimajo in se morajo hermetično zapirati, saj se lahko sicer iz njih, posebej v toplih mesecih, širi nepredstavljen vonj. Koristno je, da po vsaki uporabi vsebini dodamo oglje v prahu in apno ali pesek, lahko uporabimo tudi železov sulfat in vsebino tako dezinficiramo”.³²

Popularni nasveti za zdravje in higieno so priporočali, da naj meščani nočne posode hranijo v spalnicah, v omaricah pri vzglavju vsake postelje. Drugače je bilo pri nižjih, revnejših slojih prebivalstva:

“Če si dalje ogledujemo spalnico, vidimo, da manjka nočne omarice; ponočna posoda ali kahlja, ki bi morala biti v zaprtem prostoru, se nahaja pod posteljo in tam se pari njena vsebina mnogokrat celi dan in razširja ne ravno prijetno ščegetajoče duhove. Ponočna posoda se naj takoj zjutraj izprazni in pomije z vodo, po noči pa se naj dene v nočno omarico ali, kjer te ni, pokrije z lesenim pokrovom. Dalje opazimo, da je v spalnici razobešana obleka, mokra vsled slabega vremena ali od znoja. Zdaj si pa predstavljajte, kakšen zrak mora biti v takih spalnicah, kjer kraljujejo ponočna posoda in mokra oblačila, kjer dihajo in izparivajo prebivalci najrazličnejše dišave, zlasti še, če so vrata in okna celi dan in celo noč zaprta. To je pekel, kakor si ga hujšega ni moči misliti! Če so spalnice vrh tega še majhne, da ne pride na vsakega otroka izpod 10 let vsaj 5 m³ zraka in na odraščene vsaj 10 m³, tedaj je skrajna nevarnost za zdravje stanovalcev. Zapomnimo si enkrat za vselej, da morajo biti okna vsake spalnice celi dan odprta!”³³

³¹ L'Igiene ossia la vera medicina popolare del dr. Carlo Apollonio, Capodistria 1891, str. 94-95.

³² Ibidem, str. 95.

³³ Ernest Feltgen, Higijena na kmetih, Krško 1910, str. 36-37.

Bogati meščani in plemstvo so imeli v svojih bivališčih tudi prenosna - sobna stranišča (Zimmer-Closet) v obliki bolj ali manj razkošnih skrinj, kovčkov, stolov in celo zelo udobnih naslanjačev.³⁴ Nočne posode, ki so se skrivale v njih, so seveda za gospodo po opravljeni potrebi pospravljale služkinje.

Že prej smo omenili, če se ponovno povrnemo k primeru Ljubljane, da se je proces higienizacije in dezodoracije mesta začel šele v zadnjem desetletju 19. stoletja. Mesto se je moderniziralo zlasti v popotresni dobi, torej po letu 1895. Sistem nove kanalizacije se je v Ljubljani pridružil modernemu mestnemu vodovodu (ustanovljenem 1890) šele leta 1898. Uporabljati so začeli nove tehnološke prijeme, kot na primer betonske kanale in "mešalni sistem" ter moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic. Sistem modernejšje kanalizacije se je nato počasi in postopoma širil in leta 1910 je bilo na mestno kanalizacijsko omrežje priključenih že 605 hiš (34,2%), več kot polovica hiš (907 ali 51,3%) je še vedno imela greznico, 17 hiš je odstranjevalo fekalije in odpadke po starem sistemu s sodčki, za 240 hiš pa ni znan način odstranjevanja odpadkov.³⁵

Avstrijska statistika za isto leto navaja tudi opremljenost ljubljanskih hiš s stranišči: 1442 hiš je imelo stranišče v hiši, 405 pa pri hiši oz. na vrtu. V hišah se je skrivalo 6173 stranišč, pri njih ali na vrtovih pa je stalo 572 stranišč. Z danes praktično samoumevnim straniščem je bilo takrat opremljenih samo 2431 (31,3%) stanovanj. Stanovanja, sestavljena iz več prostorov, so bila v večini primerov opremljena tudi s straniščem, stanovanja z manj prostori pa ne.³⁶

Mnogo strožji popotresni higienski predpisi so narekovali, da so v straniščih v osrednjih predelih mesta stare lesene cevi skoraj brez izjeme zamenjale lončene oziroma železne. Kanalizacija, ki se je iz leta v leto širila, je skupaj z vodovodom omogočila tudi modernizacijo stanovanj z angleškimi stranišči na vodno izplakovanje.³⁷ Z njimi so opremili vse nove, moderne stanovanjske hiše in seveda imenitne meščanske vile. Za razliko od notranjih mestnih predelov, ki so se postopoma vse bolj modernizirali, so ostajala nekatera ljubljanska predmestja (npr. Blatna vas, Kravja dolina) mnogo bolj zanemarjena. Kanalizacije sploh ni bilo, greznice pa večinoma niso bile vodotesne in pokrite. Bestialen smrad se je širil iz hlevov in odprtih gnojišč. A v letih pred prvo svetovno vojno so tudi tu marsikaj asanirali.³⁸

Strožji higienski predpisi so vplivali tudi na vsakdanje prakse stanovalcev in postopoma oblikovali nove norme vedenja in ravnanja ljudi tudi v zvezi s stranišči. Proces higienizacije in dezodoracije mest, h kateremu sta mnogo prispevali prav podzemni kapilarni napravi vodovoda in kanalizacije, ki sta iz površja v podzemlje postopoma pregnali tudi oduren smrad, pa ni zajemal samo zdravstvene predpise in konkretne praktične ukrepe in posege v urbano okolje, temveč so izboljšave mestne higiene kot proces civiliziranja pomenile tudi vzgojni postopek družbe. "Modernizirane norme vedenja in ravnanja ter mentalitete, ki jih je zahteval mestni način življenja, so se morale - navkljub nekaterim odporom - uveljaviti

³⁴ Glej npr. reklamni katalog dunajskega podjetnika Paula Dumonta, c. in kr. dvornega dobavitelja (k. u. k. Hof-Lieferant) za opremo sanitarij s konca 19. stoletja.

³⁵ A. Studen, Stanovati v Ljubljani, str. 24-25.

³⁶ Ibidem, str. 25.

³⁷ Ljubljana po potresu 1895-1910, str. 94.

³⁸ Ibidem.

in ljudje so se jih morali navaditi in se jih naučiti, preden so postale inventar vsakdanjega življenja meščanov.”³⁹

Ta družbena prevzgoja ljudi seveda ni obšla tudi stranišč in kužnega smradu izločkov. Kampanje proti nesnagi in številne novotarije na področju mestne higiene naj bi sicer ljudi končno navadile na snažnost, a kljub strožjemu nadzoru, discipliniranju in kaznovanju mestnih prebivalcev, so se nekatere, za strožje higienske predpise povsem nedopustne prakse, ohranile in le počasi izginevale. S slabšimi higienskimi razmerami so se morali še dolgo časa soočiti seveda revnejši prebivalci mesta, za popotresno

dobo modernizacije, higienizacije in dezodoracije pa naj za zaključek navedem še nekaj primerov zasmrajenih in kužnih stranišč oziroma nedopustnih praks, ki se ne skladajo s poostrenimi popotresnimi gradbenimi in higienskimi predpisi in so ostale zapisane v ovadbah na mestni magistrat, v policijskih poročilih in v komisijjskih ogledih mestnega fizikata.

Posebno nemarna so bila stranišča, ki jih je skupaj uporabljalo po več stanujočih strank. Eno samo stranišče je tako ponekod uporabljalo tudi po 30 in več oseb.⁴⁰ Nemarno opravljanje potrebe je marsikje skalilo medsosedske odnose. Neko poročilo iz leta 1902 npr. pravi, da se Marija Garvas z družino v hiši na Trgu sv. Jakoba št. 4 ne drži hišnega reda, “da svoje telesne potrebe v stanovanju opravljajo in odprte kahle nosijo in blato po hodniku rartresajo in stranišče ponesnažijo, da nobeden blizu ne more, take nesnage dopernašajo, da strašansko smrdi”.⁴¹

Navkljub neprestanemu poudarjanju mestnega občinskega sveta, da se mora ljudstvo končno navaditi na snago, se nekateri Ljubljancani še vedno niso odpovedali nekaterim navadam. V nekaterih starih hišah so se še vedno skrivala stranišča “z odprtim padcem”, vanje pa so stanovalci metali vso mogočo nesnago in hišne odpadke, od “smeti, kurjega perja, cunj in drugih tvarin”.⁴² Tako ravnanje je pogosto povzročilo, da sta se stranišče in dotok do greznice zamašila. Gnojnica v slabo izdelani greznici je zaradi zamašitve našla pot na plan ter zamakala in okuževala tla in zidovje hiše, tako da je smrdelo in zaudarjalo po vsem dvorišču in hodnikih.

Pomanjkanje urejenih stranišč, ki jih je morala uporabljati kopica ljudi, pa je bilo še posebno nevarno takrat, kadar je Ljubljani grozila epidemija kakšne nalezljive bolezni, npr. kolere, tifusa ali griže. O tem nas npr. prepriča poročilo dr. Bleiweisa o škandaloznem sanitarnem stanju v cukrarni med prvo svetovno vojno: “V hiši obstajajo tri štrbunk stranišča,

Tabela 1. Opremljenost ljubljanskih stanovanj s straniščem glede na število prostorov v odstotkih

Število prostorov	s straniščem	brez stranišča
1	0	100
2	9,3	90,7
3	20,4	79,6
4	38,4	61,6
5	66,1	33,9
več kot 5	83,3	16,7

Vir: *Österreichische Statistik, Neue Folge, 4. del, 2. zvezek, Wien 1914, str. 26.*

³⁹ A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 64.

⁴⁰ Tak primer zasledimo npr. v Gradaških ulicah, kjer je eno stranišče, ki nima »nikakega duška in da so vsled tega dotične stene smradu impregnirane«, uporabljalo kar 7 stanujočih strank. - Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL): REG I/fasc. 1038, fol. 263.

⁴¹ ZAL: REG I/fasc. 1266, fol. 173.

⁴² ZAL: REG I/fasc. 1038, fol. 297.

Slika 7. Omarica za nočno posodo s pokrovom

od katerih sta še dve uporabni in služita 80 možem neke transportne enote in pa delovnemu oddelku vojnih ujetnikov, ki šteje 187 ujetnikov in 22 stražarjev. /.../ V normalnih pogojih se računa 20 ljudi na tovrstno stranišče. Stranišča se ne praznijo, tako da podgane po kupih iztrebkov brez težav pridejo v bivalni prostor, tem lažje, ker stranišče nima vrat." Dr. Bleiweis je bil zato mnenja, da je treba hišo nujno zapreti in zapečatiti.⁴³

Nesnažna in ogabna stranišča so imele tudi številne gostilne in kavarne. Kot zanimivost tako omenimo, da se je nad neznošnim smradom in umazanijo v straniščih kavarne Austria leta 1900 pritožil na mestni magistrat nek higienško osveščeni anonimnež, ki se je na dopisnico podpisal "ein Cafehausbesucher, der Ordnung und Reinlichkeit liebt".⁴⁴

Po mnogih kotih ljubljanskih ulic in trgov pa se še posebno ob sončnem vremenu ni pretakala samo gnojnica, temveč se je "razprostiral tudi neznošen smrad od urina".⁴⁵ Zlasti številni pijančki so opravljali malo potrebo kar v javnosti ter s svojim nemoralnim početjem povzročali zgražanje javnosti. Po urinu so ogabno zaudarjali predvsem okoliši neposredno ob gostilnah in v njihovi bližini. V starem mestnem jedru so zavoljo neprijetnih vonjav konec 19. stoletja celo opustili in zazidali Starinarsko stezo, uličico, kjer je nekoč bila žganjarska gostilna. Uličica je bila namreč "na obeh straneh navadno strašno onesnažena od urina, tako da se je gabilo tam mimo hoditi" in zato si "boljše stranke" v tamkajšnjih hišah niso hotele najeti stanovanj.⁴⁶

K neznošnemu smradu pa je ne nazadnje prispevala tudi grda razvada zlivanja vsebine nočnih posod in nesnažne vode iz škafov na ulice, ki je ogrožala tudi naključne, mimoidoče Ljubljance. Josip Prepeluh je npr. že večkrat ovadil Ano Janc, da "je zlivala iz prvega nadstropja skozi okno iz nočne posode vodo na ovaditelja".⁴⁷

Našo zgodbo pa naj zaključi poročilo mestnega policijskega stražnika Ferda Šaferja o nesrečnem pripetljaju, ki je 13. oktobra 1909 doletel izdelovalko klobas in hišno posestnico na Starem trgu Marijo Urbas. Gospa mu je namreč prijavila, da jo je ob popolnoma jasnem vremenu nenadoma doletela ploha posebne vrste. Na običajnem sprehodu ob Ljubljani je okrog 8. ure zvečer sedla na klop, da bi se odpočila. "Kar naenkrat prileti od drugega balkona umazana voda na njo, da je bila vsa mokra."⁴⁸

⁴³ Dragan Matić, Karantenska postaja za vojne ujetnike na ljubljanskem gradu, Zgodovinski časopis, letnik 46, št. 1, 1992, str. 78.

⁴⁴ ZAL: REG I/fasc. 1038, fol. 384.

⁴⁵ ZAL: REG I/fasc. 1266, fol. 371.

⁴⁶ ZAL: REG I/fasc. 1146, fol. 15.

⁴⁷ ZAL: REG I/fas. 1317, fol. 214.

⁴⁸ ZAL: REG I/fasc. 1317, fol. 215. Podobna poročila se nahajajo tudi v fasciklih 1266, 1637 in 1638.

Viri in literatura

1. Zgodovinski arhiv Celje (ZAC): AŠ 37, Občina Celje-okolica, Slabe stanovanjske razmere delavcev - najemnikov stanovanj, 1892, XXXVII/42.
2. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL): REG I/fasc. 1038, 1146, 1266, 1317, 1637 in 1638.
3. APOLLONIO, Carlo, L'Igiene ossia la vera medicina popolare del dr. Carlo Apollonio, Capodistria 1891.
4. BRUS, 1889, št. 5.
5. BURKE, Peter, Kaj je kulturna zgodovina, Ljubljana 2007.
6. CORBIN, Alain, Pesthauch und Blütenduft. Eine Geschichte des Geruchs, Frankfurt am Main 1992.
7. CVIRN, Janez, Osnutek za razpravo o Inštitutu za zgodovino okolja v Celju, tipkopis, Celje 2009.
8. LIPPICH, Fr. Wilh., Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach, in Bezug auf Natur- und Heilkunde, Medicinalordnung und Biostatik, Laibach 1834.
9. FELTGEN, Ernest, Higijena na kmetih, Krško 1910.
10. HARTMANN, Karl, Die Kunst des Lebens froh zu werden und dabei Gesundheit, Schönheit, Körper- und Geistesstärke zu erhalten und zu vervollkommen. Eine Glückseligkeitslehre für das physische Leben des Menschen, Berlin 1872.
11. HUFELAND, Christoph Wilhelm, Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern, Jena 1797.
12. KAČIČNIK GABRIČ, Alenka, Serilnik - preprost izraz za stranišče. Kako lahko tudi najbolj potrebna skrita reč pripomore k bogastvu knjižnega jezika, Zgodovina za vse, leto XII, 2005, št. 1, str. 13-23.
13. KMETIJSKE in rokodelske novice, članek Vstraniše, 25. 9. 1844.
14. KOBAL, Franc, O koleri na Kranjskem, Zbornik Slovenske matice, XIII. zvezek, Ljubljana 1911, str. 61-158.
15. KOWATSCH, Wilhelm, Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates betreffend die sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach zur diesbezüglichen raschen und billigen Abhilfe, Laibach 1875.
16. LJUBLJANA po potresu 1895-1910, Občinski svet, Ljubljana 1910.
17. MARCUS, E. / PATTAY, G., Le Condizioni Igienico=Sanitarie di Trieste, Trieste 1900.
18. MATIČ, Dragan, Karantenska postaja za vojne ujetnike na ljubljanskem gradu, Zgodovinski časopis, letnik 46, št. 1, 1992, str. 71-85.
19. PAYER, Peter, Der Gestank von Wien. Über Kanalgase, Totendünste und andere üble Geruchskulissen, Wien 1997.
20. POPULÄRE Gesundheits - Zeitung, članek Das Stadtleben, Nr. 98, 9. 12. 1835.
21. STUDEN, Andrej, Stanovati v Ljubljani, Ljubljana 1995.
22. TISSOT, Simon A. D., Avvertimenti al popolo sopra la sua salute del sig. Tissot, Parte prima, Venezia MDCCLXXX.
23. VALENČIČ, Jožef, Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana 1899.
24. VIGARELLO, Georges, Čisto in umazano. Telesna higijena od srednjega veka naprej, Ljubljana 1999.

Summary

The subject of this treatise is part of the history of odours focusing on the presentation of the catastrophic sanitary conditions in towns of the long-lasting 19th century. Particularly on the example of the town Ljubljana it reveals the image of exceedingly untidy lavatories with a "free fall", which main characteristics was an offensive stench and in which numerous rats were often crawling over the heaps of excrement. The treatise also analyses other trivial practices and habits such as malodorous urination in public or slovenly pouring of chamber-pot contents onto the streets, which also contributed to the spreading of unbearable nasty smell in towns of that time.

The offensive smell of dung-holes in the streets of Slovenian towns was removed with the introduction of hygienization and deodorization. The processes of hygienization and deodorization actually began not till the close of the 19th century with the construction of modern waterworks and sewage system; the construction was being performed gradually and in some places rather quickly; however, in other places it was prolonged far into the 20th century. Only the construction and extension of the underground capillary system consisting of numberless conduit pipes and channels and the introduction of water and canalization connection pipes in the houses, on the treshold of the 20th century, contributed gradually (not overnight) to the elimination of bad odour in the cities as well as to the introduction of obvious in our days novelties - water closets with water flushing and modern bathrooms. In sum, it is an attempt of reconstruction of the one-time malodorous conditions which can provoke not only the gentle itching but also the smarting pain in the nostrils of the readers who are distinguished for their rich imagination.

Ekonomaska i ekohistorija
Economic- and Ecobistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen VI. / Broj 6
Zagreb - Samobor 2010.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/61-20-148, fax: +385/1/61-56-879

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: "Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu" (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - "Hrvatska riječna višegraničja" (voditeljica: doc. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Urednici / Editors-in-chief:

Hrvoje Petrić, Drago Roksandić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb, Hrvatska), Daniel Barić (Le Havre-Pariz, Francuska), Slaven Bertoša (Pula, Hrvatska), Zrinka Blažević (Zagreb, Hrvatska), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb, Hrvatska), Andrej Hozjan (Maribor, Slovenija), Halil İnalçik (Ankara, Turska), Egidio Ivetic (Padova, Italija), Silviije Jerčinović (Križevci, Hrvatska), Karl Kaser (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb, Hrvatska), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb, Hrvatska), Ivan Mirnik (Zagreb, Hrvatska), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordan Ravančić (Zagreb, Hrvatska), Marko Šarić (Zagreb, Hrvatska), Mladen Tomorad (Zagreb, Hrvatska), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Hrvatska), Zlata Živaković Kerže (Osijek, Hrvatska)

Prijelom / Layout:

Meridijani, Alan Čaplar

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2010.

Na naslovnici / Cover:

Vrh Kalnika Vranilac / Vranilac, Peak on Kalnik Hills
foto / photo: Alan Čaplar

Adresa uredništva / Mailing adress:

Hrvoje Petrić (urednik)
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@inet.hr

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije
